

شیوه‌های استفاده از خواص درمانی بلوط در بعضی مناطق

زاگرس‌نشین

معصومه رخشا^۱

چکیده

گیاه‌شناسی مردمی یکی از شاخه‌های مردم‌شناسی است. در طول تاریخ گیاهان به گونه‌های مختلفی در زندگی انسان‌ها حضور داشته‌اند از جمله می‌توان به کاربرد آن‌ها در زمینه درمان بیماری‌ها اشاره کرد. در ایران مطالعه گیاهان از منظر مردم‌شناسی حوزه‌ای بسیار جوان است. از این رو معرفی گیاهان دارویی امری لازم و ضروری می‌نماید. در این مقاله سعی بر آن شده تا به دانش بومی مردمان ساکن کوهپایه‌های زاگرس در زمینه استفاده از بلوط و خواص درمانی آن پرداخته شود. بلوط و جفت آن که در منطقه مورد مطالعه «مازو» نیز نامیده می‌شود، یکی از گیاهانی است که از گذشته تا حال در طب سنتی ایران استفاده شد و خواص درمانی آن همواره بر درمانگران بومی شناخته شده بوده است. حوزه فرهنگی مورد مطالعه در این مقاله شامل استان‌های لرستان، کرمانشاه، کهگیلویه و بویراحمد، خوزستان و چهارمحال و بختیاری است.

واژگان کلیدی

بلوط، مازو، گیاهان دارویی، زاگرس، جفت

۱. کارشناس ارشد پژوهشکده مردم‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

Email: Masumeh_Rakhsha@yahoo.com

مقدمه

بلوط نام نوعی درخت و همچنین میوه آن است. برگ‌های درخت بلوط پنجه‌ای و مانند انگشتان دست است. کلمه بلوط را می‌توان به صورت عمومی در مورد صدها گونه درخت از رده «کوئِرکس»^۱ بکار برد و میوه بلوط با پوستی سخت از فندق درشت‌تر است و هریک یا چند عدد از آن درون پیاله‌ای سبزرنگ و خاردار قرار گرفته است. درخت بلوط یا درخت مازو عمری طولانی - حدود پانصدسال (حتی گاهی تا دوهزار سال) - دارد. ارتفاع این درخت در بعضی نواحی تا پنجاه متر و قطر تنه آن به سه متر نیز می‌رسد، بلوط در ایران بیشتر در دامنه رشته کوه زاگرس می‌روید. استان‌های فارس، لرستان، کهگیلویه و بویراحمد، چهارمحال و بختیاری و ایلام جنگل‌هایی از بلوط دارند، که در نوع خود از بی‌نظیرترین جنگل‌های جهان به حساب می‌آیند. دشت برم، بزرگ‌ترین دشت بلوط ایران، در کازرون و در غرب استان فارس قرار گرفته است. (رجبلو، ۱۳۸۸ ش). هدف این مقاله شناخت و معرفی دانش و اطلاعات مردم از خواص خوراکی و درمانی بلوط است.

روش

دانش بومی استفاده از گیاهان دارویی، بخشی از میراث گذشتگان است که با فرهنگ مردم هر منطقه منطبق شده است. این دانش طی سالیان درازی توسعه یافته و بنا به مقتضیات زمان و شرایط مکان، تغییراتی به خود دیده است. مردمان بومی طی قرن‌های متمادی توانسته‌اند نیازهای خود را از طریق همین دانش مرتفع سازند. متأسفانه در سال‌های اخیر این گونه‌های مختلف این دانش به سرعت در حال فراموشی است. در کشور ما نیز آن چنان که باید از این دانش استفاده نشده است. از سوی دیگر به دلیل الگوهای نامناسب زندگی در حال

توسعه با تخریب جنگل‌های بلوط مواجه هستیم. از این رو شناخت گونه‌های تعامل رفتاری مردمان بومی در زمینه دانش استفاده از بلوط لازم به نظر می‌رسد. در این مقاله که حاصل مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای است، با مراجعه به آرشیو پژوهشکده مردم‌شناسی و استفاده از گزارش‌های مردم‌نگاری، بخش طب سنتی سعی شده تا به این دانش بومی پرداخته شود.

۱- انواع بلوط در ایران

درباره تعداد گونه‌ها و زیرگونه‌های بلوط در ایران نظرات مختلفی داده شده، اما همه پژوهشگران بر وجود چند گونه مهم از بلوط در جنگل‌های ایران توافق دارند. مهم‌ترین گونه‌های بلوط موجود در ایران عبارتند از:

گونه بلوط ایرانی^۱ یا برودار: درختی با ارتفاع تا ده متر، که از شمال غربی تا جنوب شرقی رشته‌کوه زاگرس وجود دارد و در مناطق مختلف با نام‌های گوناگونی چون بلوط ایرانی، برو، شکین، هلوین، بلی، بلو و داربرو نامیده می‌شود.

گونه دارمازو^۲: درخت یا درختچه‌ای با ارتفاع متوسط، که از شمال غربی زاگرس تا منطقه گهواره در استان کرمانشاه گسترش یافته و پس از آن به صورت لکه‌های کوچک و پراکنده در استان لرستان یافت می‌شود.

گونه یوول^۳: درختی کوتاه به ارتفاع ده تا دوازده متر که مختص مناطق مرتفع با خاک‌های عمیق و حاصلخیز است. پراکنش آن از آخرین حد شمالی زاگرس شروع می‌شود و در پایان محدوده جنگل‌های مریوان (هم‌مرز با پاوه در استان کرمانشاه) پایان می‌پذیرد.

گونه اوری^۴: درختی مرتفع با ارتفاعی نزدیک به ۲۵ متر که در جنگل‌های ارتفاعات شمال ایران، مناطق کوهستانی قفقاز، ارسباران و جنگل‌های مختلط کاسپینی هیرکانی دیده می‌شود. غالباً در ارتفاعات بالاتر از ۱۷۰۰ متر از سطح

دریا رشد می‌کند؛ درختی سرمدوست و نورپسند است. (شرفیه و همکاران، ۱۳۹۱ ش.) در مناطق شمالی ایران این درخت را با نام‌های دیگری چون بلندمازو، پاچه‌مازو، گوری، اورو، ترش‌مازو و پالط نیز می‌شناسند.

گونه بلندمازو: درختی مرتفع با ارتفاعی نزدیک به پنجاه متر که در استان‌های گلستان، مازندران و گیلان می‌روید. (مظفریان، ۱۳۸۹ ش.)

گونه سفید مازو: که در استان‌های گلستان، مازندران و گیلان می‌روید. (مظفریان، ۱۳۸۹ ش.)

۲- خواص درمانی بلوط در حوزه فرهنگی زاگرس

در حوزه فرهنگی زاگرس مردم از برگ، پوسته و میوه درخت بلوط برای درمان انواع بیماری‌ها استفاده می‌کنند. فهرستی از بیماری‌های شناخته‌شده در این حوزه که با فرآورده‌هایی از بلوط مداوا می‌شوند، به شرح زیر است:

اسهال: مردم ایزده برای درمان اسهال از آرد بلوط یا گلگ^۱ بلوط استفاده می‌کنند. (طلاتیان‌پور و همکاران، ۱۳۷۸ ش.) در خرم‌آباد بلوط را برشته می‌کنند و به بیمار می‌دهند. (فرزین و همکاران، ۱۳۷۵ ش.) در شهرکرد جوشانده پوسته بلوط را به بیمار می‌دهند. (حسنی و همکاران، ۱۳۷۵ ش.) در ممسنی برای مداوای اسهال (اعم از خونی و غیر خونی)، از نان بلوط استفاده می‌شود. اگر اسهال شدید باشد، آن را همراه با ماست می‌خورند. گاه نیز آرد بلوط به تنهایی جهت مداوای اسهال بکار می‌رود. مصرف میوه خردشده بلوط همراه با عسل و آب را نیز برای بندآمدن اسهال مفید دانسته‌اند. (ازکیا و همکاران، ۱۳۸۳ ش.)

بواسیر: در بروجرد مردم برای درمان بواسیر، بلوط تفت‌داده را آرد می‌کنند و یک قاشق چای‌خوری از آن را در یک لیوان آب جوش ریخته و به صورت دم‌کرده می‌خورند. (فرزین و همکاران، ۱۳۷۴ ش.)

استفراغ: در اسلام‌آباد غرب جهت درمان استفراغ افراد بزرگسال بلوط را برشته و آن را به بیمار می‌دهند. (آرزومند، ۱۳۸۶ ش.)

دردهای معده: مردم کوه‌دشت برای درمان این‌گونه بیماری‌ها میوه بلوط را همراه با جَفَتِ آن می‌خورند. (رشیدی مفرد و همکاران، ۱۳۷۹ ش.) در کوه‌رنگ نیز برای درمان زخم معده آرد بلوط را با آب رقیق می‌کنند و می‌خورند. (هیبتیان، ۱۳۸۷ ش.) مصرف بلوط را به طور کلی برای دردهای معده مفید دانسته‌اند. (رحیمی‌نیا، ۱۳۸۸ ش.)

خونریزی‌ها: مردم ممسنی از پوست درخت بلوط برای درمان خونریزی بینی استفاده می‌کنند. جوشانده پوست بلوط و زاج سفید را به صورت محلول درآورده و از آن برای شستشو و جلوگیری از خونریزی بینی استفاده می‌کنند. همچنین از زغال چوب بلوط برای بندآوردن خونریزی‌ها استفاده می‌شود. (ازکیا و همکاران، ۱۳۸۳ ش.) از پاشیدن گردِ زغال بلوط بر روی زخم‌ها نیز توقع مداوا می‌رفته است. در سرپل‌ذهاب مردم از برگ درخت بلوط بدین منظور استفاده می‌کنند. (عبدالله‌پور و همکاران، ۱۳۸۰ ش.)

دردهای زنان: در ممسنی گردِ شاخه‌های جوان بلوط را به صورت محلول در آورده و از آن جهت رفع ترشحات داخلی استفاده می‌کنند. همچنین مردم منطقه با ترکیب گردِ میوه بلوط همراه با روغن تخم پنبه، شیاف‌هایی تهیه و استفاده می‌کنند. (ازکیا و همکاران، ۱۳۸۳ ش.) در بروجرд از دم‌کرده برگ بلوط برای درمان ترشحات زنانگی استفاده می‌کنند. (فرزین و همکاران، ۱۳۷۴ ش.)

خونریزی لثه: جوشانده پوست بلوط را برای خونریزی لثه مفید دانسته‌اند. (فرزین و همکاران، ۱۳۷۴ ش.)

ضد عفونی کردن چشم: در گذشته مردم لرستان برای ضد عفونی کردن چشم از سرمه‌ای که از پوست رویی بلوط تهیه می‌شد، استفاده می‌کردند. پوست رویی بلوط را همراه با چوب درخت بلوط و چوب گردو در چاله‌ای کوچک ریخته و بهم می‌زدند. سپس آتش بلوط بر آن می‌ریختند و ظرف صافی مثل سینی بر روی آن می‌گذاشتند. با سوختن این مخلوط دوده غلیظی بر سینی می‌ماند. از جمع‌آوری آن سرمه بلوط به دست می‌آمد.

از جَفَتِ پخته‌شده جهت ضد عفونی کردن معده و رحم حیوانات نیز استفاده می‌شد. بدین صورت که اگر شکم حیوانی بر اثر مسمومیت ورم می‌کرد، جَفَتِ پخته به آن می‌خوراندند. (ازکیا و همکاران، ۱۳۸۳ ش.).

کچلی و ریزش مو: مردم سرپل ذهاب، جَفَت (پوست داخلی بلوط) را می‌جوشانند تا کف کند. با کف به دست‌آمده سر را می‌شویند. (عبدالله‌پور و دیگران، ۱۳۸۰ ش.).

بهداشت پوست: از گردِ صاف‌شده جَفَت، جهت نرم کردن پوست، لطافت آن و نیز درمان سوختگی پوست نیز استفاده می‌شود. (ازکیا و جلالی، ۱۳۸۳ ش.).

گل‌مژه: برای درمان گل‌مژه روغن بلوط را روی آن می‌کشند. (ترابزاده، ۱۳۸۱ ش.).

التهاب لبه پلک: مردمان نورآبادی پوست درخت بلوط را می‌جوشانند، سپس پنبه‌ای را به آن آغشته می‌کنند و بر روی پلک می‌کشند تا التهاب آن کاهش یابد. (رشیدی مفرد و همکاران، ۱۳۸۵ ش.).

کورک: مردم شهر دورود از جوشانده پوست درخت بلوط برای درمان کورک و سرباز کردن آن استفاده می‌کنند. (رشیدی مفرد و همکاران، ۱۳۸۵ ش.).

ورم لوزه و گلودرد: در سنقر برگ درخت بلوط را می‌جوشانند تا به صورت مایعی غلیظ درآید. با غرغره کردن این مایع غلیظ توقع دارند گلودرد و ورم لوزه درمان شود. (آرزومند و همکاران، ۱۳۷۴ ش.).

سرفه: مردم ممسنی برگ بلوط را برای درمان حمله‌های متناوب، سرفه‌های تشنجی و تحریک‌پذیر اندام‌های تنفسی بکار می‌برند. نحوه استفاده از آن بدین ترتیب است که حدود سی گرم از برگ خشک‌شده و گردشده بلوط را در نیم لیتر آب جوش حل می‌کنند. این گرد را روزی سه یا چهار بار و در هر نوبت به اندازه یک قاشق غذاخوری به بیمار می‌خورانند. از شیوه‌های دیگر این است که برای درمان سرفه‌های شدید گرد برگ بلوط را با عسل مخلوط می‌کنند و می‌خورند. (ازکیا و همکاران، ۱۳۸۳ ش.)

یرقان: از مواد موجود در بلوط برای درمان یرقان نیز استفاده می‌شود، زیرا بلوط دارای آهک طبیعی زیاد است و برای یرقان تجویز شده است. (ازکیا و همکاران، ۱۳۸۳ ش.)

درد مفاصل و رماتیسم: جوشانده پوست بلوط برای درمان حساسیت و درد مفاصل پا مفید است. از این رو پا را در آب جوشانده پوست درخت بلوط گذاشته و مدتی نگه می‌داشتند تا آب سرد شود. (ازکیا و همکاران، ۱۳۸۳ ش.)

نتیجه‌گیری

از گذشته‌های دور تا به امروز، بلوط جایگاه ویژه‌ای در دانش بومی مردم و کاربرد فراوانی در درمان بیماری‌ها داشته و دارد. امروزه این دانش در حال فراموشی است. از این رو مطالعه و تحقیق درباره خواص درمانی بلوط به خصوص در مناطقی که در دامنه و کوه‌های زاگرس واقع شده‌اند، امری ضروری به شمار می‌رود، چراکه این اطلاعات ارزشمند دارویی که حاصل تجربه پیشینیان ماست، با مرگ افراد سالخورده به دست فراموشی سپرده خواهد شد. بنابراین با استفاده از دانش بومی مردم هر منطقه به آسانی می‌توان به اطلاعات ارزشمندی درباره خواص دارویی گیاهان به دست آورد. از سوی دیگر با تجزیه و تحلیل داده‌های به دست آمده، می‌توان در راستای توسعه و گسترش دانش نوین پزشکی از آن سود جست.

پی‌نوشت‌ها

1. Quercus
2. Quercus brantii
3. Quercus infectoria
4. Quercus libani
5. Quercus macranthera
6. Quercus castaneifolia
7. Quercus petraea
8. Kalg

فهرست منابع

- ازکیا، م. یوسفی، ج. (۱۳۸۳ ش.). دانش بومی استفاده از بلوط در شهرستان ممسنی. *نامه انسان‌شناسی*. جلد سوم، شماره ششم، صص ۳۵-۱۵.
- آرزومند، ش. (۱۳۸۶ ش.). *مردم‌نگاری شهرستان اسلام‌آباد غرب*. چاپ نشده. آرشیو و مرکز اسناد پژوهشکده مردم‌شناسی، ص ۱۱۰.
- آرزومند، ش. جواهری، ش. رهو، ر. (۱۳۷۴ ش.). *مردم‌نگاری شهرستان سنقر*. چاپ نشده. آرشیو و مرکز اسناد پژوهشکده مردم‌شناسی، ص ۳۱.
- تراب‌زاده، ع. (۱۳۸۱ ش.). *مردم‌نگاری شهرستان رامسر*. چاپ نشده. آرشیو و مرکز اسناد پژوهشکده مردم‌شناسی، ص ۶۴.
- حسنی، ح-ر. قندهاری‌زاده، ف. تراب‌زاده، ع. (۱۳۷۵ ش.). *مردم‌نگاری شهرستان شهرکرد*. چاپ نشده. آرشیو و مرکز اسناد پژوهشکده مردم‌شناسی، ص ۱۵۸.
- رجبلو، م. (۱۳۸۸ ش.). استفاده از بلوط در تغذیه دام‌ها. *خبرنامه داخلی سازمان جهاد کشاورزی استان گلستان*. جلد هفتم، شماره نود و چهارم، صص ۷-۴.
- رحیمی‌نیا، م. (۱۳۸۸ ش.). *فرهنگ مصور گیاهان دارویی*. تهران: بیان، چاپ دوم، ص ۵۰۶.
- رشیدی مفرد، ن. سلیمانی‌فرد، م. شمسی، ز. (۱۳۸۵ ش.). *مردم‌نگاری شهرستان دورود*. چاپ نشده. آرشیو و مرکز اسناد پژوهشکده مردم‌شناسی، ص ۷۵.

رشیدی مفرد، ن. شاه‌کرمی، ع-ا. (۱۳۸۵ ش.). مردم‌نگاری شهرستان نورآباد. چاپ نشده. آرشیو و مرکز اسناد پژوهشکده مردم‌شناسی، ص ۳۲۰.

رشیدی مفرد، ن. قاسمی، م. یارمحمدی، ح-ا. (۱۳۷۹ ش.). مردم‌نگاری شهرستان کوه‌دشت. چاپ نشده. آرشیو و مرکز اسناد پژوهشکده مردم‌شناسی، ص ۱۹۵.

شرفیه، ح. ثاقب‌طالبی، خ. (۱۳۹۱ ش.). بررسی برخی خصوصیات جنگل‌شناسی و رویشگاهی درخت اوری در استان سمنان. فصلنامه تحقیقات جنگل و صنوبر/ایران. جلد بیستم، شماره سوم، صص ۴۲۹-۴۳.

طلائی‌پور، پ. مزارعیان، خ. حسینی، ح. (۱۳۷۸ ش.). مردم‌نگاری شهرستان /ینده. چاپ نشده. آرشیو و مرکز اسناد پژوهشکده مردم‌شناسی، ص ۱۲۱.

عبدالله‌پور، م. یارمحمدی، ح-ا. عزیزی، ه. منتظری، م. (۱۳۸۰ ش.). مردم‌نگاری شهرستان سرپل‌ذهاب. چاپ نشده. آرشیو و مرکز اسناد پژوهشکده مردم‌شناسی، ص ۴۱۳.

فرزین، ع-ر. رشیدی، ن. یارمحمدی، ح-ا. عزیزی، م. (۱۳۷۵ ش.). مردم‌نگاری شهر خرم‌آباد. چاپ نشده. آرشیو و مرکز اسناد پژوهشکده مردم‌شناسی، ص ۱۵۴.

فرزین، ع-ر. رشیدی‌مفرد، ن. (۱۳۷۴ ش.). مردم‌نگاری شهرستان بروجرد. چاپ نشده. آرشیو و مرکز اسناد پژوهشکده مردم‌شناسی، ص ۱۵۲.

مظفریان، و-ا. (۱۳۸۹ ش.). درختان و درختچه‌های ایران. تهران: فرهنگ معاصر، سه جلدی، جلد دوم، چاپ پنجم، ص ۲۸۱.

هیبتیان، ف. (۱۳۷۸ ش.). مطالعات مردم‌نگاری روستاهای واقع در حوزه آبخیزی سد و تونل سوم کوهرنگ. چاپ نشده. آرشیو و مرکز اسناد پژوهشکده مردم‌شناسی، دو جلدی، جلد اول، ص ۲۴۸.

یادداشت شناسه مؤلف

معصومه رخشا: کارشناس ارشد پژوهشکده مردم‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

پست الکترونیک: Masumeh_Rakhsha@yahoo.com

Certain Curative Oak in Some Settlements in the Zagros region

Masooome Rakhsha

Abstract

One of the branches of Anthropology is Botany. In the history, plants have been present in human life to cure diseases; in other hand in point of Anthropology study of plants (herbs) in Iran is a new study, so introduce medicine plants and development of herbal medicine attitude in Iran is needed and necessary. In this article that is a result of study and the library documents, try to give native science in the field of using oak treatment in some settlements in the Zagros region

Keywords

Botany, Oak Apple, Sodden, Oak Sap